

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 81-26:811.512.154(575.2)(043.3)

Абдыжапар уулу Мундузбек

**АКАДЕМИК Б. М. ЮНУСАЛИЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЙ
ТИЛИНИН ЖАРАЛЫШ, ӨНҮГҮШ ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Мусаев Сыртбай Жолдошович**
филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун башкы илимий кызматкери

Расмий оппоненттер: **Дунканаев Абдыкалык Токтогулович**
филология илимдеринин доктору, доцент, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Шамшиева Махабат Салимбековна
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Азия инновациялык колледжинин директору

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы (723500, Ош шаары, Ленин проспекти, 331).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 1-декабрында 10:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 1-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

 С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Адабий тил (анын алфавити, орфографиясы) – ар бир элдин (улуттун) калыптанышында, маданиятынын өнүгүшүндө, өз алдынча эл (улут) экенин аныктаган жана сактаган, руханий дөөлөтүнүн көрөңгөсүнө кызмат кылган улуттук эле маселе эмес. Ошондой эле цивилизациянын курчоосунда адамзат жетишкен бардык (илим-билимдин, техникалык жана технологиялык прогресстин) ийгиликтеринин көрөңгөлүү байлыгын өздөштүрүү менен аларды өзүнө сиңирүүнү да камтыган интернационалдык көрүнүш экенин эстен чыгарууга болбойт. Анткени адабий тил – бул тарыхый категория жана адабий тил көп баскычтуу татаал көрүнүш, ошондуктан аны изилдеп мүнөздөөдө аны ошо тарыхый чен - өлчөм менен караган максатка ылайыктуу. Демек, адабий тилдин ар мезгили, ар түрү, формасы үчүн анын ошол бөтөнчөлүктөрүн эске алган өзгөчө критерий-мүнөздөмөлөр керек. Эгерде биз мына ушуларды дайыма көңүлдүн борборунда тутсак, анда адабий тилдин түрдүү формалары, типтери, подсистемалары бардыгын, алар ар качан улуттук тилдин бөлөк формалары менен (айталы диалект, говор, күнүмдүк оозеки жалпак тил ж.б.) татаал карым – катышта жашап, өмүр сүрөрүн да моюнга алабыз.

Адабий тилди жана анын тарыхын изилдеген окумуштуулар анын пайда болуп өнүгүшүндө, нормасынын иштелип чыгышында, такталышында жазуу жана адабият деген түшүнүктөр орун аларын белгилешет [Ф.П.Филин. 1981] Жазуу аркылуу адабий тилдин иштелип чыгышы, адабият чөйрөсүндө, анын тексттеринде колдонулушу, ал экөөнүн ролу жөнүндө ар кандай көз караштар, талаш-тартыш пикирлер болуп келгенин байкоого болот. Ошондуктан адабий

тилдин жаралышында өзгөчө өбөлгө түзүп, анын иштелип чыгышын камсыз кылган белгилеринен - жазуу жана адабият (фольклор, профессионал жазма адабият) жөнүндө сөз кылуу туура болот.

Адабий тилди изилдегендер арасында жазуу жана адабият туурасында да ар түрдүү көз караштар орун алат. Жазуу – адамзат цивилизациясынын жетишкен зор ийгилиги экени талашсыз. Бирок тилдин колдонуу чөйрөсүн, улуттук кыртышын, коомдук-социалдык абалын жана экстралингвистикалык жагдайларын эске алуу дагы бул жерде максатка ылайыктуу. Ошондуктан ар кандай элдин өз алдынчалыгын сактаган жана белгилеген, башка элдерге өз алдынча эл катары тааныткан, элдин иденттүүлүгүн аныктоочу эң башкы белгиси - тили экенин эске алсак, анын адабий тилинин иштелип чыгышында улуттук жазмасына ээ болушу өзгөчө маанилүү болгону менен, анын өнүгүшүнө жана калыптанышына тарыхый-маданий факторлор, социалдык жагдайлар жазуудан кем эмес кызмат кылары айкын болуп чыга келет.

Кыргыз тил илиминде жана түркологияда лексиканын, диалектилердин тарыхый жактан куралышында, өз ара өнүгүү жана бөлүнүү мыйзам ченемдери маселелеринде, кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш проблемаларында теориялык жактан мыкты эмгектерди жазган лингвистикалык мектептин көрүнүктүү негиздөөчүсү, чыгаан илимпоз, коомдук ишмер, академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин илимий ишмердүүлүгү айрым бир эмгектерди эске албаганда, системалуу изилдене элек. Айрыкча лингвистикалык изилдөө иштеринде тилдин өнүгүүсүндөгү тарыхый этаптардын туура берилиши, жакын жана алыс тектеш тилдерден кыргыз тилине тигил же бул сөздүн оошуу мезгилдери, лексикалык кордун байышы, кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш проблемалары, диалектилерди өз ара класификациялоо маселелери атайын көңүл бурууну талап кылат.

Академик Б. М. Юнусалиевдин илимий эмгектерин, лингвистикалык концепцияларын изилдөө иштери тууралуу сөз болгондо окумуштуулар Т. Ахматовдун, Ш. Жапаровдун, А. Биялиевдин, С. Өмүралиеванын, С. Мусаевдин, К. Конкобаевдин жана филология илимдеринин кандидаты М. Нуралиеванын академик жөнүндө айрым бир эмгектерин, макалаларын жана Б. М. Юнусалиевдин даталуу юбилейлерине арналган илимий-теориялык маселелерди камтыган конференциялардагы окулган докладдардын негизинде түзүлгөн жыйнактарды, ошондой эле курстук, дипломдук иштерди жолуктурабыз. Азыркы күнгө чейин Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастарына жасалган мамиленин эң орчундуусу катары 1985-жылы басылып чыккан “Тандалган эмгектерин” (“Илим” басмасы, 1985), 1993-жылы жарык көргөн Т.К.Ахматовдун «Б.М.Юнусалиев – көрүнүктүү илимпоз, даанышман педагог жана коомдук ишмер» аттуу академиктин 80 жылдыгына арналган китепчесин, “Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы” илимий макалалар жыйнагын (түзгөн С.Өмүралиева – Б.2003), окумуштуунун орус тилиндеги эмгектерин камтыган “Избранные труды. Тандалган эмгектер” (Бишкек “Учкун”, 2005) жана 2009-жылы Ш.Жапаров менен Т.Сыдыкова түзгөн “Белес артындагы белестер” аттуу библиографиялык көрсөткүчүн, “Юнусалиев окуулары – 2015” эл аралык илимий конференцияга арналган жыйнакты (24-25-декабрь, Бишкек, Кыргызстан) гана айтууга болот. Ошондуктан академик Б.М.Юнусалиев баштап кеткен орчундуу изилдөөлөрдү, анын ичинен адабий тил боюнча калтырып кеткен илимий мурастарды иликтеп-изилдөө жана аларды системага салуу учурдун кечиктирилгис талабы болуп эсептелет.

Илимий иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын тематикалык планына туура келет.

Изилдөөнүн максаты – академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилинин тарыхы, лексикасы менен диалектилери, адабий тилибиздин маселелери боюнча лингвистикалык концепцияларын иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышында, анын ичинде адабий тилибиздин өнүгүшүндөгү салымын аныктап, теориялык ойлорун андан ары улантуу. Б.М.Юнусалиевдин адабий тилибиздин өнүгүшү, калыптанышы тууралуу теориялык ойлорун лингвистикалык мурас катары баалоо. Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду**:

- Адабий тилдин жаралыш, өнүгүш тенденциясын аныктоо, Б.М.Юнусалиевдин адабий тил жөнүндө айткан концепциясын алып чыгуу;
- Б.М.Юнусалиевдин илимий басылмаларда жарыяланган адабий тилибиздин маанилүү маселелери тууралуу макалаларындагы, эмгектериндеги көтөрүлгөн проблемалардын актуалдуулугун аныктоо;
- Кыргыз адабий тилин тарыхый этаптар боюнча классификациялоодогу ордун, киргизген теориялык жаңылыктарын белгилөө;
- Б.М.Юнусалиевдин адабий тилибиздин жаралышы, өнүгүшү, калыптанышы тууралуу теориялык ойлорун лингвистикалык мурас катары баалоо.
- Азыркы кыргыз адабий тилинин жаралуу, өнүгүү проблемалары тууралуу ойлор, илимий негиздер, корутундуларды келтирүү;
- Адабий тилибиздин азыркы учурдагы терминдик жааттагы баюулары, котормо процессинин адабий тилибизге тийгизген таасирлери тууралуу илимий далилдерди келтирүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепцияларын, илимий макалаларын, алардын баалуулугун башка илимий эмгектер менен салыштыруу аркылуу кыргыз адабий тилинин тарыхына, адабий тилибиздин азыркы абалына илимий анализ жүргүзүү менен, адабий тилдин терминдик жааттагы баюу критерийлеринин теориялык-практикалык маселелерин аныктоо – бул иштин теориялык жаңылыгы болуп саналат.

Кыргыз тилинин лексикасын жана диалектилерин илимий изилдөөгө алып, аны андан ары өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкон Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектериндеги адабий тил тууралуу корутундулары, жоболору, аныктамалары алгачкы жолу диссертациялык иликтөөгө алынып, илимий негиздери системалаштырылды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: Диссертациялык иштин материалдары академик Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастарын, теориялык концепцияларын изилдөөгө өбөлгө түзүү менен, илимий семинарларга атайын курстарды, лекцияларды өтүүдө, дипломдук,

диссертациялык иштерди жазууда, ЖОЖдордо кыргыз тил илимине байланыштуу предметтерди окутууда колдонулулуп, окуу программаларын, окуу китептерин иштеп чыгууга айрым материалдарды бере алышы менен аныкталат.

Диссертациялык иште Б.М.Юнусалиевдин кыргыз адабий тили жөнүндө илимий изилдөөлөрүнүн адабий тилдин теориялык негиздерин иштеп чыгуудагы орду жана мааниси аныкталды. Аталган илимий жоболор, корутундулардын азыркы кыргыз тил илими үчүн зор кызмат кыла тургандыгы, ойчул окумуштуунун илимий мурастары кыргыз тилин изилдөөнүн келечектүү жана керектүү багыттарын көрсөтө алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

- Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз адабий тилинин жаралуу, өнүгүү проблемаларын илимий-теориялык деңгээлде изилдеп, кыргыз тилинин тарыхын кыргыз элинин тарыхы менен тыгыз, карым-катышта кароого алгачкылардан болуп кайрылган.

- Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз адабий тилинин өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарын тектештирме-тарыхый методдун илимий-теориялык жоболоруна ылайык бөлүштүрүп, адабий тил маселесине теориялык өңүттөн изилдөөгө негиз салган;

- Тарыхый этаптардын ичинен, кыргыз тилинин өнүгүшүнүн үчүнчү мезгилин (XVI кылым) кыргыз тилинин жаңы доору деп атап, аны XIX кылымда жаралып, өнүгө баштаган кыргыз адабий тилинин башаты катары караган;

- Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы жалпы элдик мүнөзгө ээ болгондуктан, азыркы кыргыз адабий тилинин базасында (негизинде) бир гана диалект (говор) турбастан, бардык диалектилерге таандык орток белгилер – жалпы элдик кыргыз тили турат;

- Кыргыз адабий тилинин өнүгүүсүнүн азыркы этабында анын терминологиялык системасынын калыптанып, турукташып, активдүү колдонулушу өзгөчө мааниге ээ.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш проблемалары жаатындагы илимий эмгектери, кол жазмалары, архивдик материалдары ж.б. толугу менен изденүүчү тарабынан жекече талданды, системалаштырылып юнусалиевдик көз карашты өркүндөтүүгө аракеттер көрүлдү. Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянактар жана жалпы корутундулар менен сунуштар изилдөөчүнүн өзү тарабынан чыгарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробацияланышы диссертацияны жазуу учурунда ишке ашты. Илимий иш кафедранын отурумунда жана кеңейтилген жыйынында талкууланган. Изилдөөдөн алынган корутундулар, жыйынтыктар, сунуштар илимий журналдарда, жыйнактарда жарыяланды. Республикалык жана эл аралык конференцияларда илимий баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын жалпы мазмуну жана негизги жыйынтыктары боюнча эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, жарыяланды. Тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын талабына жооп берген 12 илимий макала: Кыргыз Республикасынын аймагынан сырткары индекстелген системага кирген (РИНЦ) басылмаларга - 5 макала; КР УАКтын рецензияланган илимий мезгилдүү басылмаларынын тизмесине киргизилген – 7 макала жарык көрдү.

Иштин структурасы. Иш киришүүдөн, үч баптан, он параграфтан, ар бир баптан келип чыккан тыянактардан жана жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардан турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 187 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап “**Адабий тилди изилдөөнүн илимий негиздери жана багыттары**” деп аталып, тил илиминдеги, анын ичинде түркологиядагы адабий тил тууралуу көз караштар, кыргыз тил илиминдеги адабий тилдин изилденүү аспекти, адабий тилди изилдөөнүн мааниси жана негизги багыттары тууралуу маалыматтар берилди.

1.1. Адабий тил жөнүндө жалпы тил илиминдеги көз караштар. Мында дүйнөнүн көптөгөн элдеринде адабий тилдин колдонулуш чөйрөсү, элди тейлеген кызматы ар кыл жагдайлары тууралуу маалыматтар ырааттуулук тартибинде берилди. Мисалы, орус адабий тили өз өлкөсүндө мамлекеттик тил болуу менен бирге, көп улуттуу Федерациянын улут аралык пикир алышуучу негизги тили, ал эле эмес постсоветтик өлкөлөрдө да (Кыргыз Республикасынын Конституциясында расмий тил статусу берилген жана “Расмий тил жөнүндө” КР мыйзамы да колдонулууда) улуттар аралык пикир алышуу тилинин функциясын аткарып келет.

Орто кылымдарда Европа элдеринде латын тили илимдин, диндин, жалпы эле маданияттын орток тили катарында колдонулуп келсе, кээ бир чыгыш элдеринде араб тилинин жазма тил катарында колдонулганы жана

азыр да колдонулуп келатканы маалым. Бирок латын тили менен араб тили тар чөйрөдө гана адабий тилдин ролун аткарып, көпчүлүк массаны тейлөөгө жарактуу боло алган эместиги, Орто Азиянын көпчүлүк элдери үчүн XIX кылымдарга чейин чагатай тили жазма тил катарындагы милдетти аткарып келгени тууралуу маалыматтар берилди.

Ошондой эле өнүгүүнүн тарыхый шартына ылайык адабий тил катары же жазма тил катарында эне тили колдонулбастан, башка элдердин тилдери колдонулуп калышы мүмкүн экени, мисалы, Африка, Азия, Америка континенттериндеги айрым мамлекеттерде адабий тил катарында англис, француз, испан тилдери колдонулуп, ошол тилдерде иш кагаздары түзүлөт, соода-сатык иштери жүргүзүлүп, газета-журналдар, китептер чыгарылып, мектептерде сабактар окутулат. Испан тили өз мекенинде адабий жана мамлекеттик тил катары кызмат кылуу менен бирге, Латын Американын бир канча өлкөлөрүндө негизги, демек, адабий тил катары функция аткарып келет. Түпкү теги испан тили болгон тилдер ар кандай элдердин турмушунда колдонулушу менен түрдүү варианттарга ээ болуп, алардын ар бири адабий тил катарында өз алдынча кызмат кылып жатканы жазылып, БУУнун расмий тили болуп таанылган дүйнөлүк алты (англис, испан, француз, орус, араб, кытай) тилдин алкагында мисалдар келтирилди.

Адабий тилди эң алгачкылардан болуп изилдешкен Прага лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү адабий тилди аныктоодо нормативдүүлүгүн эң башкы белгиси катары көрсөтүшкөнү, орус окумуштуулары элдик тилдин негизинде иштелип чыккандыгын (обработанность) кошумчалаганы талдоого алынды. **1.2. Түркология илиминде адабий тил маселесинин изилдениши.** Түрк элдердин тилин изилдөө негизинен XVIII кылымдан эле башталып, азыркы мезгилде бир катар ийгиликтерге жетишкени менен, алдыда бир топ маселелер арбын экени талашсыз. Айрыкча түрк элдеринин дүйнө тарыхындагы ордун жана ролун, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө, албетте, түркология илиминин мааниси өтө чоң. Учурда бул илимий маселе кеңири жолго коюлуп, XX кылымдын ортосунан баштап “алтаистика” деген ат менен да комплекстүү изилдене баштады. Бул илимий багыт тарыхый, тилдик гана илимий маселелерди камтыбастан, археологиялык, генетикалык, биологиялык жана башка илимий тармактар менен да байланышы иликтенди, Б.М.Юнусалиевдин “тилдин тарыхы – элдин тарыхы” деген учкул сөзүнө улай, ал кыргыз элинин, тилинин тарыхын тактоодо дагы бир топ маанилүү маселелер каралды.

Түрк тилдүү элдер байыркы хунн доорунан баштап эле мурунку Урал-Алтай тил жалпылыгы ээлеген жердин басымдуу бөлүгүн, башкача айтканда Дунайдан Байкалга, андан ары Саха жерине чейинки аралыкты ээлеп

келишкен. Кийинки доорлордо башка тил үй-бүлөсүндө турган элдерди ассимиляциялоо менен, түрк элдери улам татаалданып, азыркы учурда Евразия континентинин чоң бөлүгүн ээлеп турат. Түркия, Өзбекстан, Казакстан, Түркмөнстан, Кыргызстан өлкөлөрүнүн (Татарстан жана Башкортостан сыяктуу РФ субъектилеринин дагы) географиялык, экономикалык жана тилдик-маданий жактан өз алдынчалуулукка ээ экени иликтенди.

Жогоруда саналган мамлекеттерди байырлаган түпкүлүктүү элдер Борбордук Азия чөлкөмүнүн ар кайсы тарыхый доорлорунда жашап, материалдык жана руханий маданияттарынын эзелки, байыркы жана орто кылымдардагы эстеликтери, кол жазмалары сакталып, бүгүнкү күндөргө жеткени, мында тилдик өз ара карым-катыштык процесстери чоң ролду ойногону талданды. Кыргыз тили байыркы тилдердин катарына киргендиктен, түрк тилдери менен тыгыз байланыштуу болуп, бүгүнкү кыргыз тилинин материалдарын тарыхый-лингвистикалык фактылардын негизинде изилдеп, жалпы эле түрк тилдери менен болгон окшоштук, тектештик, жакындык маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынды.

1.3. Академик Б. М. Юнусалиевдин адабий тил боюнча көз карашына айтылган пикирлер жана кыргыз адабий тилине арналган айрым иликтөөлөр. Кыргыз адабий тилинин жаралышы, өнүгүшү, жалпы элдик кыргыз тили менен болгон карым-катышы, кыргыз адабий тилинин диалектилик базасы сыяктуу илимий-теориялык маселелерди алгачкылардан болуп академик Б.М.Юнусалиев көтөргөн. Гезит-журналдык макалаларын айтпаганда да, окумуштуунун жалпы союздук “Вопросы языкознания” деген теориялык журналдын 1955-жылы №2 санына жарыяланган макаласынан тартып, “Кыргызская лексикология”, “Кыргыз диалектиологиясы” деген фундаменталдык эмгектерине чейин кыргыз адабий тилинин проблемалары козголуп, илимий негизде туура чечмеленгени белгиленди.

Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин жалпы эле кеп ишмердигиндеги орду, тилдин коомду тейлеп, өнүгүүсү, адабий тилдин калыптанып, өнүгүшүндөгү орду, тилдин лексикасынын байышындагы кызматы тууралуу алгачкы илимий маалыматтарды академик Б.М.Юнусалиев өзүнүн кыргыз диалектологиясы менен лексикологиясы жана кыргыз адабий тилинин калыптанышы боюнча жазган фундаменталдуу эмгектеринде бергени, ал изилдөөлөр менен корутундулар кийинки иштерге белгилүү деңгээлде негиз, теориялык жоболордун милдетин аткарып келгени талданды.

Экинчи бап “Академик Б.М.Юнусалиев жана азыркы кыргыз адабий тилин изилдөөнүн материалдары, методдору жана принциптери” деп аталып, изилдөөнүн объектиси, предмети; диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасы, изилдөөнүн материалдары, ык-

методдору, т.а. кыргыз адабий тил тууралуу жоболор негизделип, адабий тилдин жалпы элдик негизде калыптанышы жана улуттук тилдин өнүккөн формасы тууралуу теориялык ойлор илимий негизде бекитилди. Кыргыз адабий тилинин өнүгүү, калыптануу этаптары тарыхый жана тилдик аспектиде изилденип, илимий тыянактар чыгарылды.

Изилдөөнүн объектиси – академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз адабий тилинин маселелери боюнча лингвистикалык концепциялары.

Изилдөөнүн предмети – академик Б.М.Юнусалиевдин адабий тилибиздин маанилүү маселелери тууралуу илимий басылмаларда жарыяланган макалалары, кыргыз тилинин тарыхынын, лексикологиясынын, диалектологиясынын маселелерине арналган эмгектери, жарыялана элек кол жазмалары жана архивдик материалдары.

2.1. Академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз адабий тили жөнүндө макалаларындагы илимий жана методологиялык маселелер. Эгерде Б.М.Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык мурастарын бир бүтүндүккө бириктирип, андагы өзөк маселени аныктоого аракет кылсак, алардын бардыгы кыргыз адабий тилине, адабий тилдин актуалдуу маселелерине барып такалат. Ушуга байланыштуу, академиктин кыргыз тилинин ар түрдүү кубулуштары, кыргыз адабий тилинин жаралышы жана өнүгүшү, адабий тилдин негизин түзгөн булактар, кыргыз тилинин грамматикалык структуралары, лексикалык-диалектилик өзгөчөлүктөрү иликтенди.

Изилдөөнүн методдору жана методологиясы. Изилдөө ишибизде коюлган башкы максатка жана милдеттерге ылайык, фактылык материалдарды комментарийлөө, которуу, трансформациялоо, интерпретациялоо, сыпаттап жазуу, салыштыруу, анализдөө, синтездөө, жалпылоо жана зарылдыкка жараша тектештирме-тарыхый методдун айрым элементтери пайдаланылды.

2.2. Кыргыз адабий тилинин жаралуу, өнүгүү этаптары деп аталган бөлүмдө кыргыз тилинин, кыргыз адабий тилинин тарыхы, жаралуу өнүгүү этаптары кыргыз элинин тарыхы менен биргеликте каралды. Кыргыз лингвисттеринин ичинен Б.М.Юнусалиев кыргыз тилин изилдөөнүн тарыхында биринчи болуп кыргыз тилинин калыптанышын жана өнүгүшүн кыргыз тилинин тарыхына байланыштуу мезгилдерге, доорлорго, этаптарга илимий негизде бөлүштүрүп аныктайт. Ал кыргыз тилинин тарыхын жалпы түрк тилдери, айрыкча түндүк-батыш (же чыгыш хун тармагына) тобуна кирген түрк тилдеринин тарыхы менен ажырагыс бирдикте карайт да, анан кыргыз тилинин өзүнчө тарамдалып чыга башташын төмөндөгүчө бөлүштүргөнү талдоого алынды:

- а) байыркы, б. а. IX - X кылымдарга чейинки кыргыз тили;
- б) орто кылымдык, б. а. XV - XVI кылымдарга чейинки кыргыз тили;

в) жаңы кылымдык кыргыз тили, б. а. XVI кылымдан азыркы мезгилге чейин.

Жаңы мезгилди дагы өз ара үч топко бөлөт:

а) XV - XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймагында жашашы, иран, араб сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши;

б) XVIII-XX к. Октябрь революциясына чейинки мезгил;

в) Совет мезгили – 1917-жылдан тартып [Б.М.Юнусалиев, 1971].

2.3. Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз адабий тилинин диалектилик базасы. Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин илимий маселелерин жапы түркологиялык изилдөөлөрдүн бийиктигинен изилдеген. Андагы корутунду жана жыйынтыктарга билгичтик менен таянган. Б.М.Юнусалиев илимий эмгектери катылган проблемаларынын масштабдуулугу, терең талдоо жүргүзүлгөндүгү жана тарых, этнография менен өзгөчө айкалыштырып изилдегени менен айырмаланат. «Киргизская лексикология» менен «Кыргыз диалектологиясы» - окумуштуунун иликтөөчүлүк арымын аныктаган фундаменталдуу эмгектери. Адабий тил проблемасын кароодо лексикология, диалектология маселелерине кайрылуу муктаждыгы жаралгандыктан, аталган эмгектерге карылбай коё албадык.

Б.М.Юнусалиев илимий ишинде колдонгон тектештирме-тарыхый методдун негизинде жазылган “Кыргыз диалектологиясы” эмгеги (Фрунзе, 1971) элдин тарыхын, анын негизги компоненти болуп саналган ички формасынан, башкача айтканда тилинен ажыратып кароого мүмкүн эместигин кыргыз тилинин мисалдарында далилдеди.

Тил илиминин деңгээлдерин карап отурсак, лексика бөлүгү өтө сезгич келип, коомго жараша улам өзгөрүп, мурда колдонулуп келген активдүү лексика мезгилдин өтүшү менен тарыхый катмарга (историзмге) айланса, жаңы иш-аракеттер, түшүнүктөр менен кирген сөздөр (неологизмдер) анын корунан кенен-кесири орун алып турары айкын. Ошондой эле дүйнөлүк тил илиминин практикасын карап көрсөк, бир да тил өз алдынча өнүкпөөрү маалым. Тактап айтканда, тил негизги эки жол менен байыйт деп айтылат. Биринчиси – бул ички диалекти, говор сөздөрдүн эсебинен, экинчиси тыштан келген өздөштүрүлгөн сөздөр. Б.Юнусалиев кыргыз лексикологиясын изилдөөдө, тилдин тарыхый-синхрондук планда өнүгүшү, уңгу сөздөрдүн структуралык өзгөрүшүн таразалап, тактап берүү менен эле чектелбей, анын диалектилик базасы жөнүндө да кеп кылууга, үстүртөн эмес тереңдеп иликтеп, фундаменталдуу эмгек жазууга киришкен. Бирок бул эмгеги окумуштуунун көзү өткөндөн кийин “Кыргыз диалектологиясы” деп аталып, “Мектеп” басмасынан чыккан жана бул эмгек кыргыз диалектологиясында гана эмес, кыргыз тил илиминдеги, жалпы түркологиядагы, атүгүл бүтүндөй советтик (азыр дүйнөлүк деп айта берсек болчудай) тил илиминдеги эң бараандуу эмгек болгон. Эмгектин жарык көрүшү

менен ал тууралуу макалалар республикалык жана бүткүл союздук басылмаларда жарыялана баштайт. Алардын арасында Ж.Мукамбаевдин, Т.Ахматовдун, Ш.Жапаровдун, С.Мусаевдин жана башка адамдардын макалалары иликтенди.

2.4. Азыркы кыргыз адабий тилинин калыптануусунун айрым маселелери. Адабий тилдин статусу, анын мүнөзү, белгилери жөнүндөгү тил илиминдеги мындай теориялык талаш – тартыштар, ойлордун ар түрдүүлүгү кыргыз адабий тили туурасындагы изилдөөлөр менен ой-түшүнүктөрдүн туура калыптанышына өзүнүн оң-тескери таасирлерин тийгизери бышык. Ошондой болсо да, биз мында бул талаш – тартыштардын бардыгына токтолуп отурбай, төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз. Биринчиден, адабий тил жөнүндөгү талаш-тартыштардын канчалык арбындыгына карабастан, ал туурасында жогоруда айтылгандай, негизинен эки теориялык көз караштын кылыптанып бара жаткандыгы жана алардын ар биринин өздөрүнө тиешелүү оң жана терс жактары бар экендиги. Экинчиден, адабий тил – бул тарыхый категория, ошондуктан аны изилдеп мүнөздөөдө аны ошо тарыхый чен - өлчөм менен караган максатка ылайыктуу. Үчүнчүдөн, адабий тил көп баскычтуу татаал көрүнүш. Демек, адабий тилдин ар мезгили, ар түрү, формасы үчүн анын ошол бөтөнчөлүктөрүн эске алган өзгөчө критерий – мүнөздөмөлөр керек. Эгерде биз мына ушуларды дайыма көңүлдүн борборунда тутсак, анда адабий тилдин түрдүү формалары, типтери, подсистемалары бардыгын, алар ар качан улуттук тилдин бөлөк формалары менен (айталы диалект, говор, күнүмдүк оозеки жалпак тил ж.б.) татаал карым – катышта жашап, өмүр сүрөрүн да моюнга алабыз.

Ар кандай тил өзүнүн системалуу түрдө калыптанып отурган жалпы элдик бирдиктүү нормаларына ээ болмоюнча, ал коомдун бардык өкүлдөрүн толук тейлеген, алар үчүн түшүнүктүү болгон жана өркүндөтүлгөн адабий тилдин деңгээлине көтөрүлө албайт. Ошондуктан сөздөрдүн айтылышы, жазылышы же жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр менен оозеки речте (жөнөкөй сүйлөшүүдө) учураган сөздөрдү, грамматикалык формаларды ылгап колдонуу боюнча адабий тилдин калыптанган жана жалпы элдик көрүнүшкө, коомдук мааниге ээ болуп кеткен бирдиктүү нормалары болууга тийиш.

Үчүнчү бап “Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз адабий тилинин терминологиялык системасы” деп аталып, котормо, термин жаратуу процессинин адабий тилибизди байытуунун, анын функционалдык милдеттерин кеңейтүүнүн булагы катары каралды. Кыргыз терминологиясы илимий негизде изилденип, академик Б.М.Юнусалиевдин Улуу Ата Мекендик согуш жылдарынан кийин расмий документтерди кыргызча которуудагы илимий, көркөм-эстетикалык табылгалары иликтенди. Б.М.Юнусалиевдин айрым котормочуларга, редакторлорго айтылган сын-

пикирлери илимий талдоого алынып, котормо, термин жаратуу процесси – адабий тилибиздин сөздүк корунун өнүгүүсүнө өбөлгө болгон тил илиминин бир бөлүгү (морфология: сөз жасоо) экени кеңири талдоого алынып, жыйынтыктар чыгарылды.

3.1. Котормо, термин жаратуу маселелери, алардын адабий тилибизде чагылышы. Кыргыз тилиндеги илимий терминологиянын тегерегинде, ошондой эле саясий документтерде, иш кагаздарында, басма сөздө пайдаланылган айрым сөздөр туурасында коомчулук ачык талашып-тартышып келет. Жазма тилибизге “чоочун” сөздөрдүн көп кирип, көнүмүш сөздөрдүн андан сүрүлүп атканына нааразылык билдиргендер, терминдердин жана атоолордун оош-кыйыш, башаламан колдонулганына (которулганына) күйүп-бышкандар арабызда аз эмес.

Тилибизге орус тили аркылуу кирген сөздөрдү, кээде европалык теги бар атоолорду жерип, четке кагуу аракеттери улуттук интеллигенциянын, айрыкча жалаң кыргызча жазып жүргөн журналисттердин, жазуучулардын, илимпоздордун, башка калемгерлердин арасында мурдагы жапырт орусташтыруу саясатына каршы маанайдын күчөп кеткенинен улам пайда болду. Экинчиден, бир гана кыргыз тилинен пайдаланган билимдүүлөрүбүз өз жазма тилин жандандырууга аракеттенген кезде эне тилинин жаңы сөздөрдү жасоо жагынан мүмкүнчүлүктөрү барын толук туюнбай, элдик тилдин духуна шайкеш неологизмдерди жасоо азабын тарткандан качып, тектеш тилдерден дапдаяр турган сөздөрдү алууга киришти.

Ушундан улам азыркы жүрүп жаткан тилдик (айрыкча лексикалык) изденүүлөргө, тактап айтканда, жаңы сөздөрдү табуу далалаттарына каршы туруу, жолтоо кылуу, эскичил (консерватордук) көз караш менен мамиле кылуу дагы туура эмес болоор эле. Анткени тил өзү табиятында – жандуу кубулуш. Күнүмдүк турмушубузга күргүштөп кирип жаткан түшүнүктөр, денотаттар өзүнүн лексикалык маанисине ылайык атоону талап кылат. Буга, албетте, термин жасоонун принциптерине, лингвистикалык практикага ылайык кээде жаңыча көз караш менен кароого туура келери жазылды.

3.2. Терминология - адабий тилдин баюу булагы катары. Белгилүү бир илимдин тармактарында, жалпы эле коомдук-маданий турмушта нерсе, көрүнүү, түшүнүк жөнүндө берилген ат термин деп аталат. Сөз менен терминдин ортосуна кээде чек коюлбай калышы да мүмкүн, анткени айрым сөздө белгилүү бир кесиптик чөйрөдө, илимде, техникада, искусстводо эң алгач термин катары алынат. Эгерде ал сөз жалпы элге тарабастан, белгилүү кесиптик чөйрөдө кала берсе, андай сөз термин катары кала берет. Тескерисинче, термин катары колдонулган сөздөр жалпы элге таралып, алар үчүн түшүнүктүү болуп кетсе, ал кадыресе сөздөрдүн арасына кошулуп кетет. Терминдер, негизинен, эки түрдүү жол менен түзүлөт: 1. Эне тилдеги сөздөрдү термин катары

пайдалануу аркылуу; 2. Башка тилден кирген сөздөрдү термин катары алуу. Терминдер тилде маанилүү орунду ээлегендиктен, аларды тартипке келтирүүгө дайыма көңүл бурулат. Кийинки мезгилдерде илимдин түрдүү тармактары боюнча терминологиялык сөздүктөр түзүлүп, кыргыз терминологиясы боюнча кыйла илимийизилдөө иштери жүргүзүлгөн. Кыргыз тилинин терминология маселелерин тартипке келтирүүдө бүгүнкү күндө да кыйынчылыктар, кемчиликтер орун алып келе жатат. Анын бир көрүнүшү катары кээде башка тилдерден кирген терминдерди которууга мүмкүн болбосо да, түшүнүксүз сөздөр менен кыргызчалоого аракеттери жасалууда. Терминология маселелери боюнча алгач 20-жылдардан тартып эле басма сөз беттеринде өз учурунда токтодор, чечимдер, сын макалалар кеңири жарыяланып келген. Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составында терминологиялык лексика кеңири орун ээлеп, жазма адабий тил оозеки сүйлөшүү тилинен өзүнүн терминологиялык байлыгы боюнча айырмаланып турат. Алгачкы терминологиялык сөздүктөр 30-жылдарда эле түзүлгөн. Кыргыз тилинин терминология маселелерине белгилүү окумуштуу Ж.Ш.Шүкүров, андан кийин академик Б.Ө.Орузбаевалар ийгиликтүү салымдарын кошушкан. Кыргыз тилинде терминдердин колдонулушу боюнча тактай турган маселелер дагы эле арбын. Анткени терминдердин бардыгын кыргызчалап колдонууга мүмкүн эмес экендиги эске алынбай, аларды которуу иштеринде түшүнүксүз көрүнүштөр, чаржайыттыктар орун алып келе жатат.

3.3. Термин жаратуу – кыргыз тилинин иштиктүү (расмий) стилин өркүндөтүүнүн өбөлгөсү. Кыргыз тилиндеги стилдерди карап көрсөк, башка стилдерге (илимий, көркөм, публицистикалык) караганда расмий-иштиктүү стиль кыйла аксап, өз деңгээлине чыга элек. Бул биринчиден, 30 жылдан бери мамлекеттик тил саясатынын, демек, мамлекеттик тил жаатында кабыл алынган ченемдик укуктук актылардын, атап айтканда, 1989-жылдын 23-сентябрында кабыл алынган “Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө” № 2219 Кыргыз ССРинин мыйзамы, ал мыйзамга түзөтүү, оңдоолор киргизилип 2004-жылы 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын жоболорунун, 2004-жылдын 28-декабрында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү аталган мыйзамды ишке ашыруу боюнча кабыл алган № 958 “Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн уюштуруу жана материалдык-техникалык шарт түзүп берүү чаралары жөнүндө” токтомунун жоболору өз үзүрүн талаптагыдай бербей жатышы, экинчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясына, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө”, “Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, 2013-2017-жылдар мезгилине Кыргыз

Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясына, Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясына, ошондой эле Кыргыз Республикасында полимаданий жана көп тилдүү билим берүү концепциясына ылайык иштелип чыккан Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасынын, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 1-июлундагы № 155 Жарлыгы менен тил саясатын өнүктүрүүнүн биринчи кезектеги чаралары жана артыкчылыктары мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстандын элинин биримдигинин негизги фактору болуп эсептеленерине, мамлекеттик тилди билүү Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана милдети болууга, коомдук турмушка активдүү катышуусун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктаган стимул боло албай алиге арабөк абалда болуусун көрсөтсөк болот.

КОРУТУНДУ

Кыргыз лингвистикасында атайы орду бар окумуштуулардын эмгегин анализдеп, баа берүү - кийинки муундардын милдети. Ошол көз караштан алганда, академик Б.М.Юнусалиевдин илимий лингвистикалык изилдөөлөрүнө баа берип, тарыхый ордун аныктоо өтө актуалдуу. Анткени кыргыз тилинин лексикологиясы, диалектологиясы, орфографиясы жана орфоэпиясы, ошондой эле адабий тилдин калыптанышы, кыргыз тилин окутуу методикасы боюнча атайын изилдөөлөрү азыркы изилдөөлөр менен салыштыра талдоого арзыйт.

Академик Б.М.Юнусалиевдин ошол учурдагы мезгилдүү басылмаларга жарыяланган кыргыз адабий тили жөнүндө макалаларындагы теориялык-методикалык маселелердин көтөрүлүшү жана адабий тилди аныктоодогу теориялык ойлор, бул багыттагы кийинки иликтөөчүлөргө калтырылган илимий мурастар тууралуу кеп кылып, ал пикирлердин азыркы учурдагы актуалдуулугун, кыргыз тил илиминдеги баалуулугун аныктаганга аракет кылдык.

Негизги параграфтарда адабий тилибиздин маанилүү маселелери, диалектилик базасы тилибизди өнүктүрүү жана калыптандыруу проблемалары, аларды ишке ашыруу механизмдери тууралуу ой-пикир, сунуштарын талдадык.

Атап айтканда, ишибиздин негизги маселеси болгон адабий тил, анын теориялык-практикалык негиздерине кеңири токтолууга аракет кылдык. Азыркы кыргыз адабий тилинин генезисин, анын түзүлүп калыптануу жолун туура түшүнүп, так элестетүү үчүн «Манастын», чечендик сөздөрдүн, макал – лакаптардын айрым үлгүлөрүнүн тили негиз болгон, жогоруда эскерилген, революцияга чейинки оозеки көркөм адабий тилдин ролун гана түшүнүп кою

жетишсиз. Бул үчүн дагы көптөгөн маселелердин башы ачылып, изилденип чечилиши керек. Айталы, адабий тилдин пайда болушу үчүн эң биринчи коомдук мааниси бар үлгүлүү жазма тексттер кантип түзүлдү, аларды кимдер түздү, ал тексттерди түзүүдө кандай нерселер, эмнелер багыт, үлгү катары кызмат аткарды деген өңдүү суроолорду кое турган болсок, анда дагы эле барып туюкка такалабыз. Анткени үлгүлүү жазма тексттер, жогоруда белгилегендей, структуралык жагынан татаал келип, ойлоонун башка түрүнө (письменное мышление) таянат. Ал эми жазууга таянган ойлоонун бул түрү пайда болушу үчүн биринчиден, белгилүү өлчөмдө коомдун маданий деңгээли жогору болушу керек, экинчиден өнүккөн жазуу системасы болуусу шарт, үчүнчүдөн, ал коомдо илим өнүгүп, ойлоонун ушундай түрүнө ээ адамдар жаралып, эмгектениши зарыл, башкача айтканда улуттук интеллигенция түзүлүп, элге билим берүү системасы (ар кандай мектептер, орто, атайын, жогорку окуу жайлары) иштеши абзел; эң акырында мына ушул интеллигенциянын арасынан сөз менен иштөөнү кесип кылып алган, келечекте улуттук тилде үлгүлүү тексттерди түзө турган адамдардын атайын тобу – жазуучулар, акындар, илимпоздор ж.б.у.с. бөлүнүп чыгышы керек. Мына мунун бардыгы өтө татаал көрүнүш экендиги жана булардын баарынын адабий тилдин пайда болушундагы ролун изилдеп, туура аныктоо, баалоо аракеттери диссертациябызда көрүлдү.

Жогорудагылардан улам, илимий адабияттарда кездешкен атоолор «адабий тил» деген терминдин маңыз-мазмунунун, көлөмүнүн ар түрдүүчө аныктап жүргөндүгү байкалат. Анда адабий тили, жогорто белгиленгендей, көркөм адабияттын тили менен («я буду назвать «литературным языком» такой язык, который используются как стандарт» Стеблин-Каменский, 1968), жазма тил менен чаташ каралат, «адабий тил» термининин маңыз-мазмунун, атоо предметинин көлөмүн тартып аталган терминди адабий тилдин бир гана формасын, бир гана көрүнүшүн, анын тарыхый бир гана тибин атоо үчүн колдонуу сунушталат. Ал төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга түрткү берет:

- Б.М.Юнусалиев жалпы адабий тилге мүнөздүү болгон фонетикалык, лексикалык, синтаксистик жана морфологиялык белгилердин ар бирине өз-өзүнчө токтолуп, алар боюнча конструктивдүү, илимге негизделген корутунду- сунуштарды берген.

- Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин өнүгүшүн, байышын дайыма көзөмөлгө алып, аны кыргыз тилинин диалектилери менен биримдикте караган. Кыргыз диалектологиясы боюнча жүргүзгөн бардык изилдөө иштери, конференцияларда, жыйындарда жасаган докладдары, иштеп чыккан программалары ж.б. иш-аракеттеринин бардыгы кыргыз диалектологиясын жалпылаштырып, бир системага салып бирдиктүү бир илимий эмгекти жаратууга өбөлгө болгон.

- Кыргыз лексикологиясы менен кыргыз диалектологиясы боюнча фундаменталдуу эмгектери аркылуу Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин калыптанышына, өнүгүшүнө азыркы кыргыз адабий тилинин өркүндөөсүнө теңдешсиз эмгек сиңирген.

- Б.М.Юнусалиевдин котормо ишин талаптагыдай аткаруу, термин жасоо ишин өз деңгээлинде колго алуу боюнча сунуштарын илимий осуят катары карманып, ушул багыттагы ойлорун өнүктүрүү, талдоо адабий тилибиздин базасын чыңдоого көмөкчү болот.

Жогорудагы баяндалгандардан улам, «адабий тил» деген терминдин инварианттагы термин деп кабылдоо менен, анын төмөнкүдөй дифференциалдык инварианттуулугун түзүүчү белгилерин көрсөтмөкчүбүз:

- Адабий тил – бул сөз чеберлери, жамакчы-жомокчулар, акындар, эпикалык чыгармаларды айтуучулар тарабынан жогорку деңгээлде иштетилген, иретке салынган тил;

- Адабий тил – бул тилдик каражат бирдиктеринин ичинен керектүүсүн, зарылын тандап-тескеп, иргеп-ылгап колдонгон тил;

- Адабий тил – бул иштетилгендиктин натыйжасында белгилүү бир калыпка салынган нормативдик тил;

- Адабий тил – бул тилдик коомчулуктун бардык мүчөлөрү үчүн милдеттүү түрдө колдонулуучу, коомдук-маданий, саясий турмуштун бардык чөйрөсүн тейлеген поливаленттүү тил;

- Адабий тил – бул стилдик жактан кеңири жиктелген жана тилдин көркөмдүк күчүн аныктаган полифункционалдык мүнөздөгү тил;

- Адабий тил – бул оозеки жана жазуу формасында жашаган, колдонулган жана ушул эки формасы бирин-экинчиси толуктап турган тил;

- Адабий тил – бул коомчулук тарабынан кабыл алынган норма, эреже-талаптары, колдонуучулук мүмкүнчүлүктөрү кодификацияланган тил.

- Кыргыз адабий тили ушул белгилер боюнча мүнөздөлөт жана адабий тил деген тарыхый лингвистикалык категорияны аныктоодо булар чогуу биримдикте колдонулушу шарт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Кыргыз тил илиминин, анын ичинде кыргыз лексикологиясы менен кыргыз диалектологиясынын калыптанышына, өнүгүшүнө, азыркы абалына жетишине өзгөчө салым кошкон академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык-илимий ж.б. концепциялык мурастарын изилдөөнү уюштуруунун төмөнкүдөй илимий жана практикалык мааниси бар:

- Кыргыз адабий тилинин тарыхын, анын жаралуу критерийлерин, өнүгүү проблемаларын аныктап-тактоого өбөлгө түзөт;

- академик Б. М. Юнусалиевдин кыргыз адабий тилинин пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү изилдөөлөрү, алардын жыйынтыктары азыркы учурда да актуалдуу. Ошондуктан алар азыркы кыргыз тили боюнча илимий, диссертациялык изилдөөлөргө, кыргыз тилин окутууга, кыргыз тили боюнча окуу китептерин иштеп чыгууга илимий-практикалык негиздеги даяр материалдарды берет;

- Б. М. Юнусалиевдин Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине берилген китепканасын, архивдик материалдарын ж.б. дыкат текшерүүдөн өткөрүп, кайра каттап, системага салуу зарыл. Бул иштер кыргыз адабий тилинин жаралуу, өнүгүү проблемалары тууралуу ойлорду, корутундуларды келтирүүгө өбөлгө болот;

- Академик Б.М.Юнусалиевге жана адабий тилибиздин азыркы учурдагы терминдик жааттагы баюулары, котормо процессинин адабий тилибизге тийгизген таасирлерине арналган окууларды, илимий-практикалык конференцияларды өткөрүп турууну салтка айландыруу өз натыйжасын берип, кыргыз адабий тилинин тарыхын, азыркы абалын, келечекте изилденүүчү багыттарын, темаларын аныктоого, жүргүзүүгө өбөлгө болмок деп эсептейбиз.

Ошондой эле, Мамлекеттик терминология комиссиясы тез арада кайра калыбына келтирилип, анын иши жолго салынуу керек. Ал илимдин бардык тармактары боюнча терминдерди жыйнап, талкууга салуу аркылуу улам бекитилген терминдерди китепче түрүндө жарыялап турууга тийиш. Түпнуска адабияттан котормо адабияттын көлөмү бир нече эсе көп экендиги эске алынып, жогорку квалификациялуу котормочуларды даярдоо иши жолго коюлуусу зарыл.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Абдыжапар уулу М. Академик Б. М. Юнусалиев жана азыркы кыргыз адабий тили [Текст] / М. Абдыжапар уулу // “Казактану” халык аралык гылым журналы. – Шымкент, 2007 № 2 (03) 60-66-б.

2. Абдыжапар уулу М. Академик Б. М. Юнусалиевдин омонимия табиятын иликтөөдөгү айрым пикирлери [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Кыргыз тили жана адабияты журналы. -2007. – № 12, 2007-ж. 39-43-б.

3. Абдыжапар уулу М. Кыргыз адабий тили: тарыхы жана абалы [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Кыргыз тили жана адабияты журналы. – 2009. -№ 15. 102-105-б.

4. Абдыжапар уулу М. Адабий тилдин калыптанышындагы терминдердин орду [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. -2015. – № 4 – 89-94-бб.

5. Абдыжапар уулу М. Адабий тилибиздин азыркы мезгилдеги терминдик жааттагы баюулары [Текст] / М. Абдыжапар уулу // “Юнусалиев окуулары – 2015” Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 2015, 24-25-декабрь. – 410-415-б.

6. Абдыжапар уулу М. Термин жаратуу – мамлекеттик тилде иш жүргүзүүгө өбөлгө [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы – № 1 (47), Б.: – 2015. 71-74-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24329957>

7. Абдыжапар уулу М. “Манас” эпосунун элдүүлүгү үчүн жасалган эрдик [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты журналы (тарых жана мурас түрмөгү). -Б.: – 2016. – 153-158-б.

8. Абдыжапар уулу М. Литературный язык как неотъемлемая часть общественного сознания [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Научно-практический журнал Приволжский научный вестник – М.: 2016. – № 8 (60). – С. 100-105. <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturnyy-yazyk-kak-neotemlemaya-chast-obschestvennogo-soznaniya/viewer>.

9. Абдыжапар уулу М. Адабий тилибиздин акыркы кездердеги терминдик жааттагы баюулары [Текст] / М. Абдыжапар уулу // И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин жарчысы. - 2017. – № 2 – 77-84-б.

10. Абдыжапар уулу М. Кыргыз терминологиясынын заманбап маселелери жөнүндө [Текст] / М. Абдыжапар уулу // “Ахмет Байтурсынулы и язык науки” посвященной 150-летию юбилею основателя казахского языкознания, Учителя нации – Ахмета Байтурсынулы. –Алматы, 2022 –153-158-б.

11. Абдыжапар уулу М. Терминологические обогащение кыргызского литературного языка в последнее время [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2022. – №12 – с. 553-559. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50015782>

12. Абдыжапар уулу М. Некоторые вопросы кыргызского литературного языка [Текст] / М. Абдыжапар уулу // Бюллетень науки и практики – Нижневартовск, 2022. -№ 12 – С. 560-567. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50015783>

Мундузбек Абдыжапар уулунун 10.02.01 –кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш проблемалары» темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: адабий тил, жалпы тил илими, кыргыз тили, жалпы элдик тил, оозеки тил (өркүндөтүлгөн, калыпка салынган), жазма тил (үлгүлүү жазма текст), лексикология, функционалдык стилдер, термин, терминология, диалекти, полифункционалдык, нормативдүүлүк, кодификация.

Изилдөөнүн объектиси - академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз адабий тилинин маселелери боюнча лингвистикалык концепциялары.

Изилдөөнүн предмети - академик Б.М.Юнусалиевдин адабий тилибиздин маанилүү маселелери тууралуу илимий басылмаларда жарыяланган макалалары, кыргыз тилинин тарыхынын, лексикологиясынын, диалектологиясынын маселелерине арналган эмгектери, жарыялана элек кол жазмалары жана архивдик материалдары.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн максаты болуп академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилинин тарыхы, лексикасы менен диалектилери, адабий тилибиздин маселелери боюнча лингвистикалык концепцияларын иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышында, анын ичинде адабий тилибиздин өнүгүшүндөгү салымын аныктап, теориялык ойлорун андан ары улантуу эсептелет.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөө ишибизде коюлган башкы максатка жана милдеттерге ылайык, фактылык материалдарды комментарийлөө, которуу, трансформациялоо, интерпретациялоо, сыпаттап жазуу, салыштыруу, анализдөө, синтездөө, жалпылоо жана зарылдыкка жараша тектештирмелер тарыхый методдун айрым элементтери пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепцияларын, илимий макалаларын, алардын илимий баалуулугун башка илимий эмгектер менен салыштыруу аркылуу кыргыз адабий тилинин терминологиялык жааттагы баюу критерийлерин аныктоонун теориялык жана практикалык маселелери иликтенди. Кыргыз тилинин лексикасын жана диалектилерин илимий изилдөөгө алып, аны андан ары өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкон Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектериндеги адабий тил тууралуу корутундулары, жоболору, аныктамалары алгачкы жолу диссертациялык иликтөөгө алынып, илимий негиздери системалаштырылды.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык иштин материалдарынын практикалык мааниси академик Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастарын, теориялык концепцияларын изилдөөгө өбөлгө түзө алары менен аныкталат. Атап айтканда, илимий семинарларды, атайын курстарды, лекцияларды өтүүдө, ЖОЖдордо кыргыз тил илимине байланыштуу башка предметтерди окутууда колдонулулуп, дипломдук жана диссертациялык иштерди жазууда колдонулат. Ошондой эле, окуу программаларын, окуу китептерин иштеп чыгууда теориялык материал катары пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мундузбека Абдыжапар уулу на тему: «Академик Б.М.Юнусалиев и проблемы происхождения, развития кыргызского литературного языка», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: литературный язык, общее языкознание, кыргызский язык, общенародный язык, разговорный язык (развитый, сформировавшийся), письменный язык (образцовый письменный текст), лексикология, функциональные стили, термин, терминология, диалект, полифункциональность, нормативность, кодификация.

Объект исследования – лингвистические концепции академика Б.М.Юнусалиева по вопросам исследования литературного языка.

Предмет исследования – статьи, опубликованные в периодических изданиях, научные труды, неопубликованные рукописи, архивные материалы академика Б.М.Юнусалиева, посвященные ключевым вопросам литературного языка, истории языка, лексикологии и диалектологии.

Цель исследования. Цель исследования заключается в определении вклада академика Б.М.Юнусалиева в становление кыргызского языкознания, путем анализа его лингвистических концепций в области истории кыргызского языка, лексики, диалектов и литературного языка, а также теоретических идей и их влияние на развитие современного кыргызского языкознания.

Методы исследования: В соответствии с намеченной целью и задачами исследования, были использованы такие методы, как комментирование фактических материалов, перевод, трансформация, интерпретация, описание, сравнение, анализ, синтез, обобщение а также, по мере необходимости, были использованы отдельные элементы сравнительно-исторического метода.

Научная новизна результатов исследования заключается в изучении теоретических и практических вопросов определения критериев терминологического обогащения литературного языка путем сопоставления лингвистических концепций и научных статей Б.М.Юнусалиева, их научной ценности с другими трудами, а также путем проведения научного анализа истории кыргызского литературного языка и современного состояния нашего литературного языка. Впервые были исследованы и систематизированы выводы, положения и определения, а также научные основы, посвященных исследованию вопросов литературного языка, трудов Б.М.Юнусалиева, внесшего особый вклад в исследование и развитие лексики, диалектов кыргызского языка.

Практическая значимость результатов исследования. Практическая значимость результатов, материалов диссертационной работы определяется тем, что они могут служить в качестве предпосылок для изучения научного наследия и теоретических концепций академика Б.М.Юнусалиева. В частности, они могут найти свое применение в проведении научных семинаров, спецкурсов, лекций, в преподавании в вузах других предметов, связанных с кыргызским языкознанием, а также в написании дипломных и диссертационных работ. Также они могут быть использованы в качестве теоретических материалов в разработке учебных программ и учебников.

SUMMARY

Munduzbek Abdyzhapar uulu

"Academician B.M. Yunusaliev and Kyrgyz literary language's origin and development problems" for defending of the candidate of philological sciences' degree on specialty 10.02.01 - Kyrgyz language

Key words: literary language, common linguistics, Kyrgyz language, general language, colloquial language (developed, formed), written language (written text example), lexicology, functional style, term, terminology, dialect, polyfunctionality, normativity, codification.

Object of research is academician B.M. Yunusaliev's linguistic concepts on literary language research.

Subject of research is articles published in periodicals, scientific works, unpublished manuscripts, archived materials of academician B.M. Yunusaliev, devoted to key issues of literary language, language history, lexicology and dialectology.

Aims of the research of research is to determine academician B.M. Yunusaliev's contribution of to the establishment of Kyrgyz linguistics by analyzing his linguistic concepts in the field of the history of the Kyrgyz language, vocabulary, dialects and literary language, as well as theoretical ideas and their influence on the development of modern Kyrgyz linguistics.

Research methods: In accordance with aims and goals of research, such methods were used as commenting on factual materials, translation, transformation, interpretation, description, comparison, analysis, synthesis, generalization and historical method was used to compare separate elements.

The main results of research consists in studying of theoretical and practical issues of determining criteria for terminological enrichment of literary language by comparing linguistic concepts and scientific articles of B.M. Yunusaliev in our literary language. For the first time, conclusions, provisions and definitions, as well as scientific foundations devoted to the study of literary language issues of B.M. Yunusaliev, which made a huge contribution to the study and development of vocabulary and dialects of Kyrgyz language were studied and systematized.

Scope of this work of research results and materials of our dissertation work is determined by the fact, that they can serve as a prerequisite for studying of scientific heritage and theoretical concepts of academician B.M. Yunusaliev. In particular, they can be used in conducting scientific seminars, special courses, lectures, in teaching other subjects related to Kyrgyz linguistics, as well as in writing diploma and dissertation works. They can be used as theoretical materials in the development of educational programs and textbooks.

Формат 60x84 1/16. Офсеттүү басып чыгуу
Офсеттик кагаз. Көлөмү 1,5 п. л.
Тираж 100 экз.

Ж. И. «Сарыбаев Т. Т.»
Типографиясында басылып чыкты
720040, Бишкек ш., Манас проспектиси, 101.
+996 708 05 83 68